

Theosophical-Philosophical Foundation of Iranian Art

Volume 3 / Issue 1 / pages 47-62 / e-ISSN: 2980-7875 / p-ISSN: 2981-2356

Original Research

10.30486/PIA.2024.2001377.2315

Analyzing the Themes of Talismanic in the Varieties of Forty-Key Bowl in Safavid Period

Farzaneh Vahed Dehkordi

Assistant Professor, Art department, Islamic Azad University of Qom, Qom, Iran

Abstract

Throughout history, metal artifacts have served as repositories for visual, written, and cryptic communications. Among these artifacts, metal bowls adorned with inscribed prayers and talismans have endured through the centuries, with particular significance attributed to the forty-key bowl, also known as the forty-key bowl. The purpose of this research is to "Analyze the Themes of Talismanic in the Varieties of Forty-Key Bowl in the Safavid Period" using a descriptive-analytical method and a qualitative approach, and library and documentary sources were used to collect information. This research seeks to address the following inquiries: What defines the forty-key bowl, and what variations in its form have been documented? Furthermore, how do talismanic inscriptions manifest within the context of the forty-key bowl? The research findings show that the "Forty Keys" bowl has been used in various forms as a tool for amulets and its shape is different from other divination bowls, magic bowls, and other magic bowls due to key pendants. Rooted in popular belief, it has been utilized for purposes such as disease prevention and treatment, promoting well-being, ensuring success, and notably, countering malevolent forces such as magic and the evil eye. Moreover, the study revealed that the talismanic inscriptions on the bowl encompass a blend of popular belief and Shi'a concepts.

Keywords: Forty Keys, Popular Belief, Safavid Metalwork, Shi'a Concept, Talisman

واکاوی نمود مضامین تعویذ جام چهل کلید در دوره صفوی

فرزانه واحد دهکردی^۱

۱- استادیار گروه هنر، دانشگاه آزاد اسلامی قم، قم، ایران

چکیده

اشیاء فلزی، مانند لوح‌های حاوی پیام‌های تصویری، نوشتاری و رمزگونه هستند. جام‌های فلزی زیادی، منقش به دعا و طلسم از قرون گذشته به جا مانده که از مهمترین آن‌ها می‌توان، جام چهل کلید یا جام چهل بسم‌الله را نام برد. جام چهل کلید، نمونه‌ای از تعویذ دوره صفویه است که شکل و کاربردی متفاوت از طلسم و دعا دارد و برای پناه‌جویی و دورکردن شرّ جن و انس به کار می‌رفته است. پژوهش حاضر، با هدف "واکاوی نمود مضامین تعویذ جام چهل کلید در دوره صفوی" به روش توصیفی-تحلیلی و با رویکرد کیفی انجام شده و برای جمع‌آوری اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای و اسنادی و مشاهده آثار بهره جسته است. این پژوهش در پی پاسخ به این سؤالات است که: ۱- جام چهل کلید چیست و چه انواعی داشته است؟ ۲- مضامین تعویذی چگونه در جام چهل کلید نمود یافته است؟ یافته‌ها نشان می‌دهد جام چهل کلید در اشکال گوناگون، به‌عنوان ابزار تعویذ، موارد استفاده متعددی داشته و اشکال آن به دلیل آویزهای کلیدمانند، با سایر جام‌های پیشگویی، طاس باطل سحر و جام‌های جادویی دیگر متفاوت بوده و بر اساس باورهای عامیانه، ابزاری برای پیشگیری و درمان بیماری، خوش‌یمنی و فتح و گشایش در امور و مهمتر از همه به‌عنوان باطل سحر و دفع چشم‌زخم به کار می‌رفته است. مضامین تعویذی در این جام به‌صورت باورهای عامیانه در قالب علائم نجومی و رمل، استفاده از عدد چهل و حروف ابجد دیده می‌شود؛ همچنین مضامین شیعی به‌صورت آیات و سوره‌های قرآن، ادعیه و اسماء متبرکه در آن نمود یافته است. واژگان کلیدی: باورهای عامیانه، تعویذ، چهل کلید، فلزکاری صفوی، مضامین شیعی

۱- مقدمه و بیان مسئله

در سرزمین‌های مختلف استفاده از سحر و جادو از زمان‌های کهن بین مردم رواج داشته و با اعتقاد به تأثیر طلسم و جادو بر دفع نیروهای شر، روش‌ها و ابزارهای متفاوتی را برای این امر به کار گرفته‌اند. یکی از روش‌های در امان ماندن از بلا یا دفع شر، استفاده از تعویذ بوده است. تعویذ به شیء، نوشته، تصویر، دعا و ورد اطلاق می‌شود که دارای نیرو جادویی و ماورائی است و نصب و آویختن آن بر اموال و مکان‌ها و حمل آن توسط انسان یا حیوان موجب دفع بلا، بیماری و تعرض موجودات و نیروهای شریر می‌گردد. طلسم را نیز نوعی تعویذ دانسته‌اند که می‌تواند قدرت و بخت حمل‌کننده و صاحب خود را در برابر نیروهای آزارسان افزایش می‌دهد؛ از این حیث، می‌توان طلسم و تعویذ را انواعی از یک مقوله -گاهی با راهبردهایی کم و بیش متفاوت- در نظر آورد؛ در حالی که کار تعویذ عموماً طرد و دفع امور نامطلوب است.

اشیاء فلزی حاوی پیام‌های تصویری، نوشتاری و رمزگونه‌ای هستند که معنا و مفاهیم متعددی را واگویی می‌نمایند. جام‌های فلزی زیادی منقش به دعا و طلسم از قرون گذشته به جا مانده است. از مهمترین این ظروف جام چهل کلید یا جام چهل بسم‌الله است که در دوره صفوی رواج یافته است. این جام‌ها که به اندازه جام معمولی هستند از جنس برنج یا مس بوده و داخل و بیرون آن‌ها پوشیده از کتیبه‌هایی است که کاربرد آنها، به عنوان تعویذ را توجیه می‌کند. نگاه و نگرش جدید، سبب تحولات قابل توجهی در ساخت و ساز، فرم و نوع کارکرد آثار فلزی در دوره صفوی شد؛ به طوری که مهارت سنتی حکاکان و ترصیع‌گران، در آثار این دوره جلوه‌گر است. یکی از راه‌های شناخت بیشتر دوره‌های فلزکاری، در کنار عناصر تزئینی و نقوش، توجه به کتیبه‌ها و متون آن‌هاست؛ زیرا جدا از زیبایی کتیبه‌ها، مضامین آنها در برگزیده معانی و مفاهیمی هستند که انعکاس دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آن‌ها و از طرفی دیگر نمایان‌گر خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آن‌ها می‌باشد.

منابع اندک در باب سحر و جادو به زبان فارسی، بررسی باورها و اعتقادات مردم ایران به خصوص در دوره صفوی و تعلق خاطر آنان به طلسم و تعویذ و در پی آن پناه بردن به اشیاء و ظروف، منجر به عدم اقبال پژوهشگران در این حیطه بوده است. با درک این خلاء، پژوهش حاضر باهدف "واکاوی نمود مضامین تعویذی در گونه‌های جام چهل کلید دوره صفوی" به بررسی یکی از متداول‌ترین ابزار تعویذ و باطل سحر در دوره صفوی پرداخته است. سؤالات پژوهش عبارتند از: ۱- جام چهل کلید چیست و چه انواعی داشته است؟ ۲- مضامین تعویذی، چگونه در جام چهل کلید نمود یافته است؟ از آنجاکه مطالعه بر روی ساخته‌های فلزی، مانند جام چهل کلید علاوه بر آشنایی با فرهنگ و اعتقادات مردم آن زمان، می‌تواند به علاوه بر ریشه‌یابی باورهای مردم به تبیین ارتباط باورهای عامیانه با مضامین مذهب حاکم بیانجامد، بررسی جام چهل کلید، به عنوان یکی از متداول‌ترین جام‌های تعویذی دوره صفوی ضروری می‌نماید.

۲- روش پژوهش

این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و از طریق منابع کتابخانه‌ای و اسنادی به تعریف جام چهل کلید و شناخت آن می‌پردازد؛ سپس از میان نمونه‌های به دست آمده از طریق عکاسی، منابع دیجیتال و پایگاه‌های اطلاعاتی، گونه‌های متفاوت (۴ گونه) شناسایی و به صورت هدفمند انتخاب شده است؛ پس از توصیف نمونه‌های انتخابی و معرفی نمونه‌های مشابه، باورهای عامیانه را در کاربرد تعویذی جام‌ها و مضامین کتیبه‌های منقوش بر آن‌ها تحلیل می‌نماید. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها کیفی است.

۳- ادبیات پژوهش (مبانی نظری و پیشینه پژوهش)

۱-۳- پیشینه پژوهش

گرچه تا کنون هیچ پژوهشی به طور مشخص به بررسی جام چهل کلید و شناخت گونه‌های آن به عنوان یکی از رایج‌ترین ابزار تعویذ

در دوره صفوی و واکاوی مضامین تعویذی آن پرداخته؛ اما در ارتباط با باطل سحر می‌توان به مقاله جودکی عزیزی (۱۴۰۲) با عنوان «مطالعه و معرفی جام/طاس باطل سحر، موجود در گنجینه تاریخ موسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد» اشاره نمود که در آن به مطالعه موردی جام باطل سحر، موجود در موزه بنیاد مستضعفان پرداخته و کاربرد آن را در باورهای عامیانه بررسی نموده‌است. در پژوهش حاضر به تفاوت جام‌های باطل سحر (کاسه‌های جادو پزشکی) با جام چهل کلید اشاره شده و ضمن شناسایی انواع جام‌های چهل-کلید، اطلاق اصطلاح «چهل کلید» را به سایر کاسه‌های جادویی نفی می‌نماید. در رابطه با فلزکاری دوره صفوی پژوهش‌های متعددی صورت گرفته؛ از آن جمله می‌توان به عنوان زیر اشاره کرد: جعفری و همکار (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «نمادشناسی نمادهای مذهبی در فلزکاری دوره صفوی» نمادهای مذهبی در نقوش گیاهی، حیوانی و مرکب در آثار فلزی دوره صفوی را بررسی نموده و نتیجه گرفته نمادهایی، مانند بته جقه، شیر، طاووس و... در این دوره تحولات معنایی داشته و علاوه بر همراه داشتن مفهوم ذاتی، مفاهیم نمادی، دیدگاهی به خود گرفته که همان ارتباط با فرهنگ اسلامی و مذهب تشیع بوده‌است. عمویان و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی» به بررسی نمونه‌هایی از کاسه‌های فلزی موزه متروپلیتن پرداخته و نتیجه گرفته، نمادهای مقدس شیعیان از جمله اسامی الله، چهارده معصوم و نمادهای عرفان اسلامی مانند دایره و... در این کاسه‌ها به‌کار رفته‌است. عزیزی پور (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «بازتاب عقاید شیعی در هنر فلزکاری ایران» به بیان تأثیرات مضامین و عناصر شیعه در هنر فلزکاری ایران پرداخته و نتیجه گرفته، نفوذ هنر شیعه، چون توسل به امامان به‌دلیل وود حامیان شیعی در کتیبه‌ها و خطوط ظروف فلزی دیده می‌شود؛ از جمله پژوهش‌هایی که به جام چهل کلید به‌عنوان ابزار تعویذ اشاره کرده می‌توان از مقاله افضل طوسی و سنجی (۱۳۹۳) با عنوان آرایه‌ها و نگاره‌های مرتبط با چشم‌زخم در دست‌بافته‌های اقوام ایرانی نام برد که در آن به نمادهای مورد استفاده دفع چشم‌زخم در میان اقوام ایرانی پرداخته و به جام چهل کلید به‌عنوان تعویذ اشاره نموده‌است.

ساریخانی (۱۳۹۲) در مقاله خود با نام «پژوهش تحلیلی بر جلوه‌های آیات قرآنی بر آثار فلزکاری در دوران صفوی و قاجار با استناد به آثار فلزی موزه ملی ایران» به استفاده هنرمند سازنده آثار فلزی، از آیاتی جهت کتیبه‌نگاری اشاره می‌کند که بیشترین ارتباط را با کاربرد اثر داشته‌است و از جام چهل کلید نام می‌برد که کتیبه‌های قرآنی در آن با مضمون شفابخشیدن به منصف ظهور رسیده‌است. افروغ و نوروزی طلب (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «هویت اسلامی- ایرانی در فلزکاری عصر صفوی با تأکید بر کتیبه‌های موجود بر روی آثار فلزی» به تحلیل محتوای آثار فلزی دوران صفوی با رویکرد مذهب تشیع و هویت ملی پرداخته و رواج اشعار و متون فارسی با خط ایرانی نستعلیق را مصداق هویت ملی در نظر گرفته و جایگاه این هنر در فلزکاری دوره صفوی را تأکید نموده‌اند؛ اگرچه نویسندگان و پژوهشگران در مورد فرم، تزئین و کاربرد جام چهل کلید به‌عنوان یکی از نمونه‌های فلزکاری و یا جام پیش‌گویی در پژوهش‌ها بدان اشاره کرده‌اند؛ اما به‌طور جداگانه به آن نپرداخته‌اند.

پژوهش پیش‌رو علاوه بر شناسایی انواع گونه‌های جام چهل کلید و واکاوی باورهای عامیانه مضامین تعویذی آن می‌تواند، راهگشای پژوهش‌های دیگر در ارتباط با تعویذ مورد استفاده در ایران و وجوه کاربردی آن‌ها باشد.

۳-۲- مبانی نظری

۳-۲-۱- طلسم و تعویذ

واژه طلسم^۱ کمابیش همه‌ی طلسم‌ها و سحرها و دعا‌های معروف را در بر می‌گیرد. واژه تعویذ که به طلسم و سحر و جز آن‌ها تعبیر می‌شود، واژه‌ای ادبی است که به‌طور معمول کمتر به‌کار می‌رود و بنابه معمول به چهار سوره^۲ قرآن اشاره دارد که چهار تعویذ خوانده می‌شود (دانلدسن، ۱۳۹۹: ۲۵۵)؛ بنابراین تعریف، یکی از گسترده‌ترین اشکال استفاده از طلسمات استفاده از آن‌ها به‌صورت تعویذ

است. «تعویذ مشتق از ریشه «ع و ذ» به معنای پناه‌بردن، پناه‌دادن و در امان نگه‌داشتن کاربرد داشته‌است. احتمالاً استفاده از تعاویذ ملفوظ یا مکتوب نیز با سابقه‌ای اندکی کمتر، معمول و مرسوم بوده‌است. در فرهنگ‌های نزدیک به فرهنگ عربی-اسلامی از تعاویذ استفاده می‌شده‌است (عربستانی، ۱۳۸۷: ۶۳۸-۶۳۶). دوره صفویه یکی از مهم‌ترین ادوار در استفاده از علوم غریبه، تفال در تصمیم‌گیری‌های حکومتی و گسترش انواع فالنامه‌ها و اشیایی از قبیل اسطرلاب‌ها و مخازن قرارگیری ادعیه و طلسم است (Melvin Koushki, 2020: 311). به‌طورکلی «تعویذ شکل و کاربردی متفاوت از طلسم و دعا دارد و بیشتر برگرفته از اشیاء با نوشته و یا بدون نوشته است. بدین‌گونه اشیاء، نظرقربانی گفته می‌شود که بیشتر برای حفظ کودکان از چشم بد است و متشکل از اشیایی چون صدف، حلزون، قطعه‌ای سنگ نمک، دانه اسفند و دندان برخی حیوانات همراه مقداری منجوق است. نظرقربانی انواع مختلفی دارد؛ بسیاری از مردم به برخی اشیاء اعتقاد دارند و جام چهل بسم‌الله و جام چهل کلید از جمله مهم‌ترین این ظرف‌ها است» (تناولی، ۱۳۸۵: ۷۹-۸۰).

۳-۲-۲- ظروف تعویذی فلزی در دوره صفوی

فلزکاری به‌عنوان یک هنر - صنعت از مهمترین هنرهای سنتی ایران است و جایگاه مهمی در میان سایر صنایع هنری به خود اختصاص داده‌است (افروغ و نوروزی‌طلب، ۱۳۸۹: ۸). در این هنر شیوه‌های زندگی، سلاقی و ترجیحات حامیان و فرمانروایان از طریق نوع کاربرد و ارزش این اشیاء فلزی بیان می‌شود. استفاده از نیروی ماورایی، جادوگری، طبابت و تبرک‌جویی، از جمله آئین‌هایی است که در ساخت و به‌کارگیری ظروف، کاسه‌ها و قدح‌ها لحاظ می‌شده‌است.

وجه نمادین و فرامادی اشیاء از دیرباز نزد بشر تعریف شده و اقوام پیش از تاریخ نیز معتقد به نیروهایی بودند که می‌توانند قوی‌تر از بشر عمل کنند و نقش محافظ یا حیات‌بخش ایفاء نمایند. استفاده از نمادهای معنادار به‌صورت نقش‌برجسته یا رمز بر روی اشیاء آن را در مرتبه خاص بودن قرار می‌داد و اگر ظرف می‌بود؛ هرچه در آن قرار می‌گرفت متبرک، محافظت یا تقدیس می‌شد؛ بنابراین عملکرد ظروف از حالت روزمره و عادی، خارج و در مواقع خاصی از آنها استفاده می‌شد؛ از سوی دیگر استفاده از نمادها و رموز در قالب شکل‌های گوناگونی صورت می‌گرفت که خطوط، حروف و اعداد یا رموز که بر روی ظروف نقش می‌بست نیز غالباً ادامه اشکال کهن و تعریف شده‌بود (Savage Smith, 2004: 22). نقوش اشیاء در هنر اسلامی و ام‌دار روایات و مراسم آئینی قبل از اسلام است؛ به‌عنوان مثال نقوش فلز دوران ساسانیان نه تنها پس از اسلام افول نکرد؛ بلکه مجدد تولید شد و در دوره سلجوقی، ایلخانی و صفوی به شکل‌های گوناگون از طریق هنرمندان بر اشیاء، منسوجات و تذهیب، جانی و بیانی دوباره یافت. از حدود قرن دهم با ظهور سلطنت صفویه در ایران و رسمیت‌یافتن مذهب شیعه، نوشته‌های قرآنی و نام مبارک پیامبران و ائمه، در ظروف فلزی پدیدار شد. با وجود این اشیاء ساخته‌شده به‌لحاظ کاربرد و مضمون، با یکدیگر تفاوت دارند؛ به‌طور مثال «ظروف جادوپزشکی و تعویذها معرف نوعی از مراقبت پزشکی است که در آن عهد فراگیرتر از روش‌های طب رساله‌ای و آکادمیک بود و لطف و رحمت الهی را از هر طریق ممکن از جمله قراردادن طلسم و دعا در یک وسیله مثل قفل یا قاشق، استفاده از وسایل سحرآمیز و داوول طلسمی و یا پوشیدن لباس‌های تعویذ جست‌وجو می‌کرد» (مادیسون و اسمیت، ۱۳۸۷: ۹). «غیب‌گویان و فالگیران از این جام‌های پیشگویی (ظروف جادوپزشکی) در دوران صفویه در تفال و پیش‌گویی و استخاره و استخراج طالع و گشودن بخت و امثال آن، استفاده می‌کردند» (احسانی، ۱۳۹۱: ۱۹). شاید از این روست که برخی از کاسه‌های فلزی در این دوره، گرچه از نظر شکل به کاسه‌های معمولی شباهت دارند؛ اما از نظر کاربرد و عملکرد به‌صورت نمادین عمل کرده و مفاهیم وسیع‌تری با خود دارند؛ به‌عنوان مثال استفاده از آیات و اسامی مقدس، جنبه دینی و مذهبی به برخی از کاسه‌های فلزی دوره صفوی، از جمله جام چهل کلید می‌دهد.

۳-۲-۳- تعریف جام چهل کلید

در لغت‌نامه دهخدا آمده است: «طاس چهل کلید طاسی است که بر یک دسته کلیدهای آهنین، ادعیه نقش کنند و بر آن طاس نیز، ادعیه بنگارند و برای حصول مرادات ادعیه را خوانده، آب در طاس انداخته بر سر خود ریزند و بعضی دیگر گویند نوعی است خاص که بر شکلی و وضعی معین سازند» (دهخدا، ۱۳۷۳، ذیل واژه). «جام چهل کلید، ظرفی فلزی است که درون و بیرون آن مزین به آیات قرآن و اسامی پیامبران است. چهل کلید یا چهل بسم‌الله، نمادی از گشایش کار و باطل کردن سحر و چهل روز ریاضت اولیاءالله است. کاسه برنجین یا مسین که به آن چهل قطعه فلزی کلیدمانند آویخته شده است و بر دیواره بیرون و درون آن آیات و دعاهایی نوشته‌اند. شکل قطعات فلزی آویخته از جام را به کلید تشبیه کرده‌اند و به همین دلیل به جام چهل کلید شهرت یافته است» (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱: ۵۱۷). به جهت اینکه بر این جام «بسم‌الله» نیز می‌نوشتند به جام چهل بسم‌الله نیز شناخته می‌شود (نجفی، ۱۳۹۹: ذیل واژه چهل کلید). بر جام چهل بسم‌الله، چهل بار جمله بسم‌الله الرحمن الرحیم حک شده است و در بینابین نوشته‌ها، سوره‌ها و آیات فتح آمده است. برخی از جام‌ها به جام قل، شهرت یافته‌اند؛ زیرا بر آن‌ها چهار سوره و آیه‌ای که با قل شروع شده، نوشته شده است. تفاوت جام چهل کلید با سایر جام‌ها این است که تعدادی کلید (اغلب چهل عدد) به آن آویخته شده که بر آن‌ها عبارات نصرمن‌الله و یا انافتحنالک فتحامینا و آیات دیگر جهت فتح و گشایش حک شده است. کهن‌ترین جام‌های یافته شده از دوره صفوی به خط ثلث و نستعلیق با نقش آیات قرآنی و شعر بروج دوازده‌گانه و متعلق به سده‌های ۱۰ و ۱۱ ه.ق است (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱: ۵۱۷). بر اساس این تعاریف، جام چهل کلید، طاس یا کاسه‌ای برنجی یا مسی است منقوش به کتیبه‌هایی از آیات و سوره‌های قرآن و اسما مقدسه که تعدادی قطعات فلزی به شکل کلید بدان متصل بوده و بر آن‌ها نیز عبارات قرآنی و ادعیه حک شده است. در زیر، به شناسایی و معرفی گونه‌های مختلف جام چهل کلید پرداخته می‌شود.

۴- یافته‌های پژوهش (بحث و تحلیل)

۴-۱- گونه‌شناسی جام چهل کلید

جام‌های فلزی که در دوره صفویه به‌عنوان جام چهل کلید، نامیده می‌شوند، به لحاظ فرم و شکل و کتیبه نقش شده بر آن، متفاوت‌اند؛ اما مضمون کتیبه‌های حک شده بر درون و بیرون این کاسه‌ها و همچنین اتصال کلید، آن‌ها را تحت عنوان جام چهل کلید به یکدیگر مرتبط می‌سازد؛ بنابراین سایر کاسه‌ها منقوش به آیات قرآن در دوره صفوی که به جام جادویشکی یا جام پیشگویی شهرت یافته در این مقوله نمی‌گنجد؛ مگر این‌که به دلایلی مشخص شود که تعدادی کلید به آن متصل بوده و اکنون تنها جام منقوش به کتیبه باقی مانده است (نمونه‌هایی از این دست در موزه‌های متعدد موجود است). انواع جام‌های چهل کلید در چهار گونه متفاوت شناسایی شده‌اند:

- نوع اول کاسه‌ای برنجی با میانه‌ی مخروطی شکل برآمده است که از کنار آن چهل کلید (یا کمتر) با ریسمانی آویخته و بر روی آن‌ها کلماتی حک شده است. درون کاسه و سطح بیرونی آن با دعا و ادعیه، منقوش شده است. در بسیاری از نمونه‌های این گونه، کلیدها جدا شده و تنها سوراخ لبه کاسه نشان‌دهنده وجود آن‌ها می‌باشد (مانند نمونه جام موجود در موزه ملی ایران). جدول شماره ۱ این نوع کاسه را نشان می‌دهد.

جدول شماره ۱- مشخصات نوع اول جام چهل کلید، منبع: نگارنده

			<p>تصویر</p>
<p>جام چهل کلید مشهور به کاسه جادویی حکاکی شده با کتیبه‌های عربی (آیات قرآن و ادعیه) و آویزهای برنجی حکاکی شده به شکل طلسم یا کلید، احتمالاً قرن ۱۸ (دوره صفوی)، مجموعه هنر اسلامی خاورمیانه، موزه بریتانیا.</p>			<p>مشخصات</p>
<p>میانه کاسه برآمده و درون آن به دو بخش موازی و نامساوی تقسیم شده، ذکر «یا قاضی الحاجات» و اسماء دیگر خدا در بخش اول و آیه «وان یکاد»، در بخش دوم حک شده و سپس آیات سوره ناس، فلق، کافرون و توحید، در تقسیمات هلالی شکل دیده می‌شود. بالای کاسه را آیات سوره آیه الکرسی پوشانیده است. سطح بیرونی کاسه در بالا با اسامی چهارده معصوم و بعد آن اسامی خداوند، مشابه درون کاسه، پوشانیده شده است. در لبه کاسه اعداد ۸۱۱۲ و ۱۱۶ و ۸۱۱۷ دیده می‌شود. تعدادی پلاک به شکل کلید، منقوش به «بسم الله» و «انا فتحنا»، «نصر من الله» و سایر اذکار و ادعیه قرآنی با یک ریسمان به کناره آن متصل شده است.</p>			<p>توضیحات</p>
 <p>جام چهل کلید، مجموعه مردم‌شناسی، موزه آستان قدس رضوی</p>	 <p>جام چهل کلید، مجموعه ویژه هجر، موزه کتابخانه دانشگاه میشیگان</p>	<p>نمونه‌های مشابه</p>	

- نوع دوم، کاسه‌ای برنجی است که وسط آن استوانه ای برآمده با سوراخ‌هایی است که از آن‌ها کلیدهایی به سمت درون کاسه آویخته شده‌اند. تعداد کلیدها کمتر از انواع دیگر بوده و بر روی آن‌ها نوشته‌ای دیده نمی‌شود؛ اما به دلیل قرارگیری آن‌ها درون کاسه، بیش از سایر گونه‌ها در تراش شکل کلیدها دقت شده است. سطح داخلی و بیرونی کاسه مستور از نوشته، می‌باشد. تعداد زیادی از این گونه جام در ایران، هند و افغانستان یافت شده و هنوز هم در بسیاری نقاط مورد استفاده قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۲- مشخصات نوع دوم کاسه چهل کلید، منبع: نگارنده

			<p>تصویر</p>
<p>جام چهل کلید مشهور به کاسه جادوی پزشکی، ایران، قرن ۱۷ یا ۱۸ (دوره صفوی)، برنجی، منقوش به کتیبه‌های قرآن و دعا به زبان عربی، www.christies.com</p>			<p>مشخصات</p>
<p>در وسط کاسه صفحه دایره‌ای شکل دیسک مانند بر روی یک محور، سوار شده و از سوراخ‌های لبه آن کلیدهایی آویزان شده و بر روی آنها «بسم الله» و آیات قرآن حک شده است. شکل کلیدها بیشتر مشابه‌اند و در برخی دیگر اندکی تفاوت دیده می‌شود. سطح درون کاسه با کتیبه‌هایی از آیات و ادعیه پوشانیده شده که در محدوده‌هایی هم‌شکل با اندکی فاصله از هم حک شده‌اند. سطح بیرونی کاسه نیز مانند سطح درونی آن منقوش به ادعیه است. در لبه بالای کاسه، نام محمد و علی دیده می‌شود.</p>			<p>توضیحات</p>

 <p>جام چهل کلید، مجموعه قوم شناسی، موزه ویرلد آمستردام</p>	 <p>جام چهل کلید، مجموعه هنر فلزکاری، موزه آستانه حضرت معصومه (س)</p>	<p>نمونه‌های مشابه</p>
--	---	------------------------

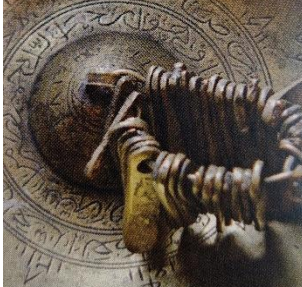

- نوع سوم، کاسه‌ای برنجی است که میانه‌اش اندکی برآمده و تعدادی پلاک‌های برنجی یا مسی (کمتر از چهل) چهارگوشه به جای کلید به وسیله ریسمانی به آن متصل شده‌اند و بر روی و پشت آن نوشته‌هایی دیده می‌شود. سطح درونی و بیرونی کاسه منقوش به علائم نجومی، طالع بینی و ادعیه است.

جدول شماره ۳- مشخصات نوع سوم جام چهل کلید، منبع: نگارنده

			<p>تصویر</p>
<p>کاسه فال چهل کلید با کتیبه‌ها، علائم زودیاک و چهار پلاک، سال ۱۶۷۹م (دوره صفوی). آلیاژ مس (برنج)، حکاکی شده با کامپوزیت های سیاه، قطر ۷/۶ سانتی متر: موزه بروکلین.</p>			<p>مشخصات</p>
<p>در قسمت برآمده که به هفت قسمت تقسیم شده، سوره حمد، حک شده و باقی سطح درون کاسه سه قسمت موازی دارد که در هر قسمت آن دوایری در امتداد هم، قرار گرفته‌است. درون دایره‌ها، آیات و ادعیه قرآنی دیده می‌شود. سطح بیرونی کاسه نیز مانند درون آن با دوایری پوشانیده شده و درون آنها را آیاتی از قرآن و اذکار پر نموده‌است. در لبه کاسه، سوره فتح، دیده می‌شود. چهار پلاک منقوش به آیات و حروف ابجد و علائم زودیاک با ریسمانی به کاسه متصل شده‌است.</p>			<p>توضیحات</p>
<p>این نوع جام به دلیل شکل پلاک‌ها به جای کلید خاص بوده و نمونه مشابه دیگری تاکنون از آن یافت نشده‌است.</p>			<p>نمونه‌های مشابه</p>

- نوع چهارم، کاسه‌ای است با میانه برآمده که حلقه‌ای از کلیدهای فشرده به میان آن متصل و شکل کلیدها، گاه شبیه پلاک‌های باریک مستطیل هم‌شکل بوده و بر روی آن‌ها کلماتی حک شده‌است. درون و بیرون کاسه، منقش به نوشته‌هایی از آیات قرآن و ادعیه است.

جدول شماره ۴- مشخصات نوع سوم جام چهل کلید، منبع: نگارنده

			<p>تصویر</p>
---	---	--	--------------

<p>کاسه فال چهل کلید با کتیبه‌ها، نوشته‌های قرآنی و حلقه پلاک‌ها، دوره صفوی. آلیاژ مس (برنج). موزه مردم‌شناسی کاخ موزه گلستان.</p>	<p>مشخصات</p>
<p>کاسه چهل کلید با مرکزی برجسته و شبیه کلیدهایی پلاک مانند، که به وسیله حلقه‌ای در مرکز به آن متصل شده‌اند. پس از برجستگی که حاوی اعداد جادویی است؛ ردیف اول، مرکز ظرف، آیه «فَاللَّهُ خَيْرٌ حَافِظًا» و ردیف دوم، آیه الکرسی و اطراف محیط دایره ۱۰ عدد جادویی قرار دارد. بر دیواره داخلی ظرف ۱۰ دایره متوسط وجود دارد که در پنج دایره، آیه الکرسی و در پنج دایره دیگر، حروف ب د و ح ۸ ۶ ۴ ۲ حک شده‌است. بر لبه داخلی ظرف نیز، اعداد ابجد دیده می‌شود. در مرکز ظرف، برآمدگی مشبکی وجود دارد؛ بر سطح داخلی، شش طرح دایره‌ای از آیات قرآن کریم و بر حاشیه لبه ظرف، آیه الکرسی حک شده‌است.</p>	<p>توضیحات</p>
<div style="display: flex; justify-content: space-around;"> </div> <p>جام چهل کلید برنجی، دوره صفوی (تناولی، ۱۳۸۵: ۷۹)</p>	<p>نمونه‌های مشابه</p>

در منابع به نوع دیگری از جام چهل کلید اشاره می‌شود که نماد پنجه، بر آن متصل است. «در آستان امامان و امامزادگان، می‌توان کاسه‌های فلزی یافت که وقف آن مکان بوده و برای نوشیدن آب استفاده می‌شده‌است. توجه به امامان و به‌یاد امام حسین، آب نوشیدن و صلوات بر ایشان، همچنین کاسه‌های فلزی که دست حضرت ابوالفضل را به‌صورت نمادین در خود جای داده، نشانه ورود نمادهای شیعی در شکل و عملکرد کاسه‌های فلزی است که در دوره صفویه ساخته می‌شده‌است» (Melikoff, 1993: 95). در جای دیگر آمده: «بر روی این جام‌ها (جام‌های چهل کلید) ممکن است طرح یک دست دیده شود. این دست‌ها هرچند ممکن است به قصد شفای دست نذرکنندگان باشد؛ اما معانی دیگری نیز دارد. دست، نماد دست بریده حضرت عباس نیز هست و شیعیان از آن در موارد مختلفی، مانند عکم‌های عزاداری و سقاخانه استفاده می‌نمایند» (تناولی، ۱۳۸۵: ۷۴)؛ گرچه نباید از نظر دور داشت «نمودار کف دست با انگشتان کشیده، ریشه‌ای قدیمی دارد. نماد کف دست انسان، اغلب به حضرت فاطمه (س) اشاره دارد و انگشتان، تجسمی از پنج تن آل عبا محسوب می‌شوند. این نمودار باور اسلامی اغلب به‌عنوان نماد ایمنی در برابر چشم‌زخم و همچنین تأمین نیک فرجامی جهت صاحب آن است» (مادیسون و اسمیت، ۱۳۸۷: ۱۰۹)؛ بنابراین شاید بتوان نوع دیگری از این جام‌ها نام برد که گرچه مشتق از شکل جام چهل کلید است؛ اما بعد از دوره صفویه طراحی و ساخته شده‌است و به‌خصوص در دوره قاجار و پهلوی به‌عنوان کاسه آب‌خوری در شهر مشهد، متداول بوده و امروزه نیز مورد استفاده است: «کاسه‌ای که فرم کف دست ایستاده از میان آن برآمده و کلیدها به پایه آن متصل‌اند؛ نماد پنجه دست که در این جام‌ها استفاده می‌شد، نمادی است از سقائیت حضرت عباس (ع)، پنج تن آل عبا یا نماد دست حضرت فاطمه (س) که برای آب‌نوشی در سقاخانه‌ها و دسته‌های عزاداری به‌کار می‌رفت. درون کاسه با آیه-الکرسی، بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم و سایر آیات و ادعیه قرآنی پوشانیده می‌شد» (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱: ۵۱۷). تصویر شماره ۱ این شکل کاسه را نشان می‌دهد.

تصویر شماره ۱- جام برنجی با طرح کف دست، دوره معاصر منبع: نگارنده

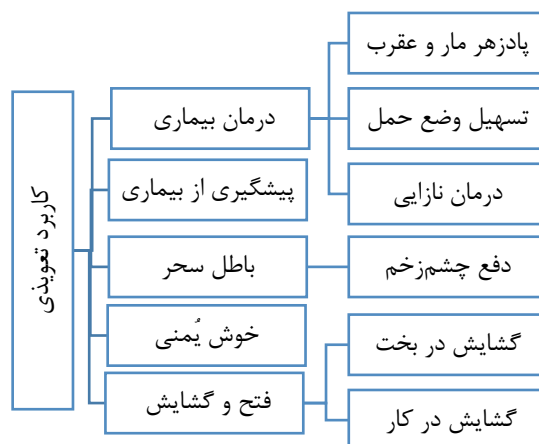
پس از شناخت انواع گونه‌های جام چهل کلید به کاربرد تعویذی آن، واکاوی جایگاه عدد چهل و همچنین باورهای عامیانه و اعتقادات شیعی در مضامین تعویذی این جام، پرداخته خواهد شد.

۴-۲- کاربرد تعویذی جام چهل کلید

توجه به این نکته حائز اهمیت است که آثار هنری گذشته ریشه در باورهای فرهنگی و دینی مردم داشته و بدون توجه به این باورها تعریف و تحلیل آن‌ها ممکن نیست. «گرایش و باور به خرافات از جمله بهره‌گیری از انواع و اقسام طلسم و تعویذ و افسون پدیده رایج در جامعه سنتی بوده است و مرد و زن و پیر و جوان، شهری و روستایی به درجات و بر اساس شرایط فرهنگی و اجتماعی و نه بنابر علل ذاتی از آن بهره می‌گرفته‌اند» (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱: ۳۸). برای طلسمات و تعویذها کاربردهای گوناگونی تصور می‌شد و تقریباً تمامی مسائل زندگی انسان ایرانی را دربر می‌گرفت. پیدا کردن گم‌شده یا دزدیده شده، بازآوردن گریخته یا غایب و سفرکرده، افزایش رزق و روزی و توفیق در کسب و کار، یافتن شغل و حرفه یا پیشرفت و ارتقاء در آن، حفظ اموال و املاک از آسیب دزدان و دشمنان و... (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱: ۳۰). شواهد گوناگون حاکی است که کاربرد گسترده طلسمات در امور درمانی و پزشکی تقریباً عرصه را بر کادر پزشکی تنگ کرده و به‌گونه‌ای جای آن را گرفته بود. برای پاره‌ای از بیماری‌ها به‌ویژه بیماری‌های مسری دعاها و تعویذ و طلسمات ویژه وجود داشت (امان‌البلیه: ۱۳-۹: ۲۸) و انواع طلسمات به‌شکل بازوبند، گردن‌بند و... بر جای مانده که اعتقاد و باورهای عامیانه را به حل مشکلات و شفاء بیماران نشان می‌دهد. «لاپارد، بارایس، مری شیل، پاتینجر و بسیاری دیگر از سفرنامه نویسان اروپایی نیز در گرایش شدید مناطق گوناگون ایران به جادو و طلسمات و انواع تعویذها برای رفع نازایی یا آوردن فرزند پسر گزارش می‌دهند» (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۱: ۳۱)؛ همچنین در سفرنامه‌ها نیز به این نکته اشاره شده که «نزد توده مردم ایران باور به تأثیر طلسم و افسون جای مراقبت هوشمندانه در پیشگیری و درمان را گرفته است» (کولیوررایس، ۱۳۶۶: ۲۰۸). و در جای دیگر آمده است: «اما بیشترین مصرف جام‌های طلسمی در حمام است. کسانی که طالب گشایشی در کار خود بودند، جام را با خود به حمام می‌بردند و پس از شست‌وشو و غسل، جام را هفت بار با آب خزینه پر کرده و بر سر می‌ریختند. از جام چهل کلید برای زمانی که وضع حمل، به سختی انجام می‌گرفت نیز استفاده می‌شد. یکی از زنان و یا خود شخص کلیدها را در دست می‌گرفت و آیه‌های روی کلید را تکرار می‌کرد (تناولی، ۱۳۸۵: ۸۰). برخی اوقات نیز شخصی که خواستار حمایت یا شفا بوده و از مایع داخل کاسه می‌نوشیده است» (Shaked & Naveh, 1987: 16) و هم اکنون نیز در میان برخی مردم استفاده از باطل سحر رایج است.

جام‌های چهل بسم‌الله و چهل کلید در زمره قدیمی‌ترین و گران‌ترین ابزار طلسمی به‌شمار می‌آمد و هرکسی را قدرت خرید این جام‌ها نبود. نمونه‌های به‌دست آمده؛ علاوه بر ایران، در برخی از سرزمین‌های دیگر اسلام از جمله افغانستان، سوریه، عراق و مصر دیده می‌شود. این جام‌ها به‌طور عمده جنبه‌های درمانی داشته و کارکرد آن‌ها مواردی چون «خنثی کردن هرگونه سم، زهر عقرب و مار، برای چهار درد زنان هنگام زایمان و... بوده است» (تناولی، ۱۳۸۵: ۸۱). اساساً رسم استفاده از کاسه‌های جادویی (مانند جام چهل کلید) در دوران اسلامی از

دوران قبل ادامه یافته است. این کاسه‌ها که به باطل سحر معروف هستند، از جنس فلز بوده و نوشته‌های داخل آن از سوره‌های قرآنی است. نحوه استفاده از آن‌ها بدین صورت است که برای سحرزدایی از کسی داخل آن آب ریخته و بر سر شخص می‌ریختند و یا در خانه می‌پاشیدند (بلوکباشی، ۱۳۸۱: ۱۹۴) و چنان‌که از نام آن پیداست برای ابطال سحر و شکستن طلسم است؛ به‌طورمثال در گذشته اعتقاد بر این بود که جنیان در حمام رفت‌وآمد می‌کنند. این باور موجب شده بود که با احتیاط به صحن حمام قدم بگذارند و برای دفع و دورکردن جنیان به جام چهل کلید متوسل شوند. این باطل کردن سحر و دورکردن اجنه به اثرات نقوش و کتیبه‌هایی باز می‌گشت که درون و بیرون کاسه، حک شده بود. «کتیبه‌ها و نقوش حک شده بر جام چهل کلید برخاسته از اعتقادات و باورهای مردمی است که تلاش کرده‌اند این جام را به‌عنوان ابزاری برای تعویذ و باطل سحر شمار آورده و آن را همچون «طلسم و تعویذ برای دفع شر و بلا و باطل کردن سحر و جادو و دورکردن آسیب چشم‌زخم به‌کار می‌برند» (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱: ۵۱۷)؛ بنابراین بیشترین کاربرد تعویذ برای دفع چشم‌زخم است. اعتقاد ایرانیان به چشم‌زخم نه تنها در فرهنگ کهن عامیانه، بلکه ریشه در احادیث و روایات دینی دارد؛ به‌طورمثال از امام صادق (ع) روایت شده است: «اگر قیرها شکافته شود هر آینه می‌بیند که بیشتر مردگان به‌سبب چشم زخم مرده‌اند؛ زیرا چشم‌زخم حق است. آگاه باشید که پیامبر اکرم (ص) فرمودند چشم‌زخم حق است؛ پس هرکس از سیرت و صورت برادر مسلمانش خشنود شد، خدا را یاد کند؛ زیرا وقتی خدا را به‌یاد آورد ضرری به برادر مؤمنش نمی‌رسد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵۰)؛ همچنین اشاره شده که موارد زیر چشم‌زخم را خنثی می‌کند: نوشتن سوره حمد و اخلاص و ناس و فلق و آیه الکرسی و نیز قرائت سه مرتبه ذکر «ماشاءالله لاجل و لاقوه الا بالله العلی العظیم» به‌هنگام ترس از چشم‌خوردن یا چشم‌زدن (همان، ۲۶). در فرهنگ عامه ایران از جام چهل کلید برای «چله‌بری» از زن نازا و پیشگیری از افتادن چله بر نوزاد و نیز دورکردن شر جن و جادو و ارواح پلید از آدمیان و مانند آنها استفاده می‌کرده‌اند؛ مثلاً برای «چله‌بری» و بچه‌دار شدن زن نازا، در حمام روی سر او «آب چله» می‌ریختند. بدین ترتیب که چهل بار جام را از آب پاک پر می‌کردند و بعد آن را بر سر زن نازا که رو به قبله نشسته بود، می‌ریختند؛ همچنین برای اینکه زن زانو گرفتار چله نشود، در مدت ده روز به نیت چله‌بری آب جام را بر سر و روی او می‌ریختند (بلوکباشی، ۱۳۸۱: ۶۶-۶۷). در خراسان و در بعضی از روستاهای جنوبی آن و نیز در برخی از نقاط دیگر ایران برای دفع نفوس بد و ارواح شریر از زانو، پس از خوراندن روغن به او، چهل عدد ریگ، چهل نخود خام و چهل دانه اسپند را در ظرفی پر از آب می‌ریختند؛ سپس جام چهل کلید را ۳ بار در آن فرو می‌کردند و آن‌گاه چادر نمازی بالای سر زانو نگاه می‌داشتند و آب جام چهل کلید را روی او می‌ریختند (شکورزاده، ۱۳۶۳: ۱۴۱). در اصفهان شبهای چهارشنبه دخترها برای بخت‌گشایی با جام چهل کلید بر سر و روی خود آب می‌ریختند (هدایت، ۱۳۱۲: ۱۵۹)؛ بنابراین می‌توان گفت جام چهل کلید دارای کاربردهای تعویذی متنوعی بوده و در مناطق مختلف ایران موارد استفاده متعددی داشته است؛ با توجه به تعاریف، گونه‌ها و سایر موارد ذکر شده در بالا کاربرد تعویذی جام چهل کلید در نمودار شماره ۱ قابل ارائه است.

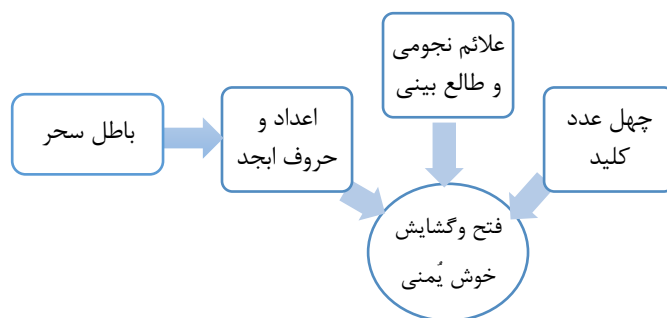
نمودار شماره ۱ - کاربرد تعویذی جام چهل کلید، منبع: نگارنده

۳-۴- مضامین تعویذی جام چهل کلید در باورهای عامیانه

عدد چهل: برای پی بردن به این مسأله که چرا از عدد چهل برای تعداد کلیدها و در نتیجه، عنوان این جام‌ها استفاده شده، لازم است به جایگاه عدد چهل در باورهای عامیانه و اقوام ایرانی اشاره کرد. نمودهای فراوانی از اعداد در عرصه‌های مختلف زندگی و فرهنگ عامه مردم موید این واقعیت است که اعداد نزد مردمان جایگاه ویژه‌ای داشته‌اند. به‌طورکلی در باور عامه مردم، اعداد به دو دسته خوش‌یمن (مقدس) و بدیمن (نحس) تقسیم می‌شوند که بر اساس این باور، دسته اول، باعث خوش شانسی می‌شود و دسته دوم بدشانسی به همراه دارد. این امر در تمامی جوامع و فرهنگ‌ها وجود دارد. عدد چهل در زوایا مختلف زندگی فرهنگی، اجتماعی و مذهبی مردم ایران، معتبر و مقدس بوده و از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. چهل، نماد کمال و تمامیت است، مانند چهل‌سالگی: سن کمال. واژه‌های «چله‌نشستن»، «چل چلی» و «پیرا چله، گرما چله» همگی نشانه اهمیت و جنبه نمادین و ماورایی این عدد در فرهنگ ایران است. در کتاب «آیین‌های گذر در ایران» آمده است: «عدد چهل، عدد کمال و مقدس است: (به چله نشستن درویشان، ریاضت چهل روزه صوفیان، چهلم فوت (اربعین)، چهلم تولد کودک، چله تابستان و چله زمستان، چهل‌سالگی (سن کمال فکری انسان) سن بعثت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و این که حضرت یونس، چهل سال در دل ماهی (نهنگ) بود تا پالوده و پاک از کام او بیرون آمد» و هزاران مورد دیگر نمودهایی از جایگاه این عدد بوده است» (اسدیان، ۱۳۹۹: ۱۳۴). در قرآن، احادیث و روایات نقل است: «میقات حضرت موسی با پروردگارش در مدت چهل روز حاصل شده است» (سوره بقره، آیه ۵۱). چهل کلید یا چهل بسم‌الله نمادی از چله‌نشینی برای گشایش کارها و خوش‌یمنی، همچنین چهل روز ریاضت اولیای خداوند است. کلید نیز همواره به‌عنوان گشاینده قفل دارای ارزش و اعتبار بوده است. آیات و اسامی مقدسه نقش شده بر کلیدها گشاینده‌ی آن‌ها را تشدید می‌کند.

اعداد و حروف ابجد: تمرکز بر قدرت اصوات مکتوب، منجر به اعتقاد به قدرت حروف و معادل عددی آن‌ها به حساب ابجد شده، و جداول حرفی یا عددی را شکل داده است (اسدیان خرم‌آبادی و دیگران، ۱۳۵۸: ۱۷۲). در موارد بسیار، کلمات و اوراد به منزله تعویذ به کار می‌روند. «الفباهای رمزی در طلسمات به شکل‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرند. به نظر می‌رسد برخی از این ابجدیات کاملاً موهوم و غیرواقعی نیستند» (موسی‌پور، ۱۳۸۷: ۹۷). باور به تأثیر اعداد و حروف به گشایش در امور، ابطال سحر و دور کردن شر، سبب استفاده آن‌ها در جام چهل کلید شده است.

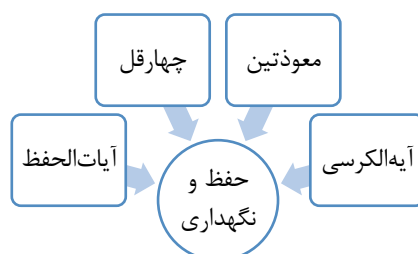
علائم نجوم و رمل: در میان انواع علائم و نشانه‌هایی که روی تعاویذ و طلسمات مشاهده می‌شود برخی نشانه‌های نجومی (نشانه‌های سیارات و صور فلکی) و گاه علائم مربوط به رمل نیز به چشم می‌خورد (موسی‌پور، ۱۳۸۷: ۱۰۰). اشکالی از این دست که دارای مضامین سعد باشند، جهت خوش‌یمنی و برکت در ساخت تعاویذ و طلسمات کاربرد دارند. اعتقاد عوام به قدرت نجوم و رمل و چاپ کتاب‌هایی در باب نجوم و طالع‌بینی (ر.ک. فرای، ۱۳۵۸) در دوره صفوی منجر به ورود این علائم به جام‌های پیشگویی و همچنین جام چهل کلید شده است. نمودار شماره ۲ مضامین تعویذی جام چهل کلید را در باورهای عامیانه نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۲- مضامین تعویذی جام چهل کلید در باورهای عامیانه، منبع: نگارنده

۴-۴- مضامین شیعی در جام چهل کلید

با آن که استفاده از متن مقدس قرآن در تعویذ و طلسمات به هیچ‌وجه با روح تعالیم اسلام سازگار نیست؛ لیکن عوام مسلمانان آزادانه آیات معینی از قرآن را به عنوان تعویذ به کار می‌برند. شماری از احادیث در باب استفاده صحیح از تعاویذ محتوی آیات قرآنی روایت شده‌است. معتقدان به استفاده از تعاویذ می‌توانند انبوهی از اظهار نظرهای مثبت فقهی در این‌باره را نقل کنند که تعویذ کفر محسوب نمی‌شود. در ایران قرون وسطی و پس از فتح ایران به دست مسلمانان که در سال ۱۳۱ هـ/۶۵۱ م/ کامل‌تر گردید. قرآن به عنوان منبع اصلی اورداد و افسون‌ها جایگزین متون زرتشتی شد. در قرآن به جادو و افسون اشاره شده‌است (سوره بقره ۱۰۲، سوره نمل آیات ۱۸-۱۷، سوره سبا آیه ۱۲) (موسی‌پور، ۱۳۸۷: ۷۵). از دوره پیش از تاریخ تا صفویه به تدریج از حجم نقوش انسانی و اساطیری کاسته شد؛ اما خط نگاره‌ها و کتیبه‌نویسی ادامه داشته‌است (عموئیان و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۴۵). تمایلات صوفیانه و تمایلات شیعی را می‌توان در کتیبه‌های کاسه‌های دوره صفویه دید (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۴۶) و از آنجا که هنر ایرانی بر مبنای تزئینات استوار شده، کتیبه‌نویسی بر روی اشیای فلزی یکی از ارکان تزئینات به‌شمار می‌رود. کتیبه‌ها یکی از مهمترین اجزاء ثبت تاریخی بر روی آثار فلزی در کنار نسخه‌های خطی بوده‌اند (افروغ، ۱۳۸۹: ۸۹). در کتاب تهران قدیم آمده که جام چهل کلید حاوی آیات سوره فتح است. بر گرداگرد این ظرف چهل تکه برنجی کوچک آویخته شده که بر هر کدام عبارتی چون «نصر من الله» و «انا فتحنا» حک شده‌است (شهری‌باف، ۱۳۸۳: ۵۳۴). علاوه بر سوره فتح آیات و دعاهایی چون آیه الکرسی، چهارقل، آیه‌های «فالله خیر حافظا و هو الرحمن و الراحمین» و «ان یکاد» و دعای «نادعلی» و برخی از اذکار دیگر حکاکی شده‌است (محمدی، ۱۳۶۷: ۶) حتی برخی جام‌های چهل کلید به جام قل شناخته شده‌اند؛ زیرا بر آن‌ها چهار سوره و آیه‌ای که با قل شروع می‌شده نوشته شده‌است. سوره‌های فلق و ناس و آیاتی از سوره‌های بقره و آل عمران که الزهراوان (دو درخشنده) نامیده شده‌اند به‌ویژه در کار افسون و تعویذ مناسب انگاشته می‌شوند. (موسی‌پور، ۱۳۸۷: ۷۶). این دو سوره را معوذتان (دو نگهدارنده، دو محافظ) نامیده‌اند. عقیده بر این است که سوره فلق نیروی ویژه‌ای در دفع بیماری جسمانی دارد. در حالی که خاصیت سوره ناس در دفع علل روحی و روانی است؛ بنابراین احادیث و کتابهایی که در ادبیات اسلامی به خواص الایات، خواص القرآن یا فضائل القرآن معروف‌اند برخی سوره‌های قرآن به‌ویژه سوره فاتحه و سوره یس و برخی آیات از جمله آیه الکرسی (آیه ۲۵۵ سوره بقره) برای تهیه تعویذ و طلسمات، مناسب دانسته شده‌اند. آیه الکرسی از عظمت خداوند سخن می‌گوید. یکی از سنتهای رایج در میان مسلمانان این است که به هنگام ترک منزل، یا در آستانه سفر و موارد مشابه آن برای مصون ماندن جان و مالشان از خطرات احتمالی، آیه الکرسی می‌خوانند و از خدا می‌خواهند که آنان را از حوادث بد محفوظ بدارد (رازی، ۱۴۰۲: ۷)؛ همچنین برای درمان نازایی و چله‌بری و همچنین دفع شر نیز آیه الکرسی را به روش‌های مختلف به کار می‌برده‌اند. در دفع شر اجنه نیز تعاویذ مختلفی وجود دارد که شایع‌ترین آن آیه ۶۴ سوره یوسف یعنی «فالله خیر حافظا و هو الرحمن-الراحمین» است. نمودار شماره ۳ مضامین تعویذی به‌جهت حفظ و نگهداری در کتیبه‌های جام‌های چهل کلید را نشان می‌دهد.

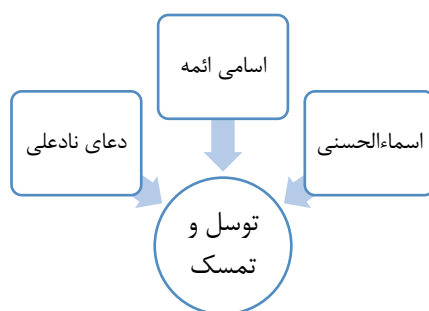

نمودار شماره ۳- مضامین تعویذی حفظ و نگهداری در جام چهل کلید، منبع: نگارنده

از رایج‌ترین تعاویذ کیسه، حاوی نود و نه اسم باری تعالی (اسماء الحسنی) است که در آیه ۱۷۹ سوره اعراف قدرت و عظمت آن‌ها اشاره شده و همچنین در احادیث از آن‌ها یاد شده‌است (موسی‌پور، ۱۳۸۷: ۹۴). این اسامی در طلسمات و تعاویذ بسیار مورد

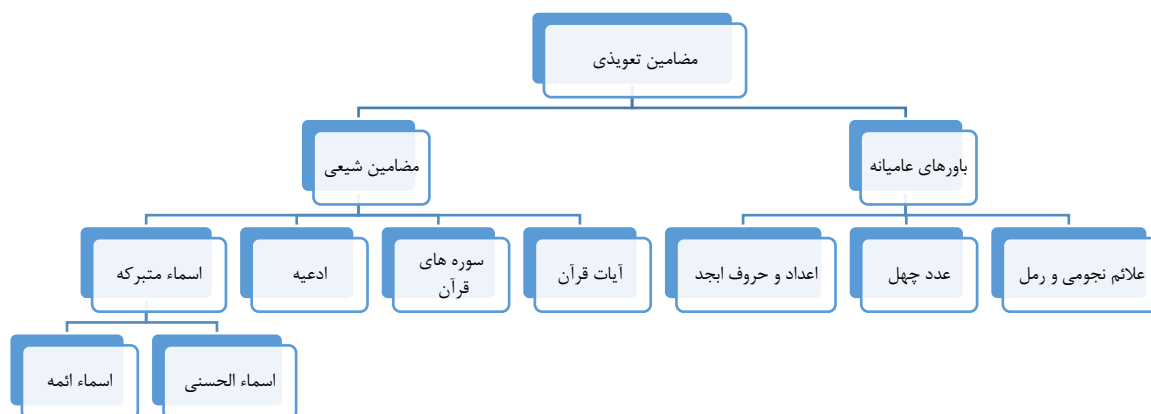
استفاده‌اند. مفسران فهرستی از اسامی که در واقع صفات خداوند می‌باشند، به‌دست داده‌اند: «عظیم، رحمان، علیم، حکیم، لطیف، رحیم، ظاهر و...». عبارتی چون: یارحمان، یا دیان، یا برهان، یا قاضی الحاجات و... که نام‌های خداوند هستند در جام‌های چهل‌کلید به‌کار رفته‌اند.

در فلزکاری صفویه تمسک به درگاه خدا، فرستادن رحمت بر اسماء دوازده امام یا در بسیاری موارد چهارده معصوم و دعای نادعلی و در مواردی اشعار در ستایش حضرت علی به‌شدت افراطی صورت می‌گرفت (سیوری، ۱۳۷۳: ۱۳). هنرمندان فلزکار در این دوره با منقوش نمودن جام‌های فلزی به اسامی پربرکت ائمه به گسترش فرهنگ شیعی پرداختند و در جهت این بسط و توسعه اسامی ائمه را گاه جهت توسل و تمسک به‌جای نام‌های خداوند به‌کار برده‌اند. پرتکرارترین نام‌ها در جام‌های چهل‌کلید اسامی پنج‌تن (محمد، علی، فاطمه، حسن و حسین) بوده و در برخی جام‌ها از دوازده امام و چهارده معصوم نام برده شده است. نمودار شماره ۴ مضامین تعویذی توسل و تمسک جویی در کتیبه‌های جام‌های چهل‌کلید را نشان می‌دهد.

نمودار شماره ۴- مضامین تعویذی توسل و تمسک در جام چهل‌کلید، منبع: نگارنده

مجموعه مطالب ذکر شده مضمون‌های تعویذی جام چهل‌کلید را در باورهای عامیانه و همچنین مضامین شیعی، تبیین نموده‌اند. در نمودار شماره ۵ این مضامین و مشتقات آن‌ها نشان داده شده است.

نمودار شماره ۵- مضامین تعویذی در جام چهل‌کلید، منبع: نگارنده

۵- نتیجه‌گیری

از آنجا که جادو و پیشگویی همیشه مورد توجه بشر بوده است، جام‌های جادوی پزشکی و جام‌های پیشگویی از دوران اولیه مورد توجه و کاربری همه اقشار جامعه قرار گرفته‌اند. این جام‌ها در دوران مختلف هم‌زمان با ادیان مختلف به شکل جدیدی بروز کرده‌اند و در طول این سیر تاریخی به‌خصوص در دوره صفویه حضور دین و مذهب در کنار باورهای عامیانه به هر شکل در این جام‌ها نمود یافته است. جام چهل‌کلید، نمودی از این باورها و اعتقادات است.

با بررسی انواع به‌دست آمده از این جام‌ها، می‌توان چهارگونه متفاوت را شناسایی نمود. این گونه‌ها تفاوت‌هایی در تعداد و شکل کلید و نحوه اتصال به جام داشته؛ اما مضامین یکسان و کاربرد مشابه داشته‌اند؛ بنابراین سایر جام‌های باطل سحر، جادو پزشکی و پیشگویی منقوش به کتیبه دعا و آیات قرآن که زوائد پلاک‌مانند یا اتصال کلید ندارند، در انواع جام چهل کلید نمی‌گنجد. کلیه این جام‌ها جهت تعویذ به‌کار می‌رفته و کاربرد تعویذی آن‌ها در مواردی مانند: پیشگیری و درمان بیماری، خوش‌یمنی و فتح و گشایش در امور و مهمتر از همه به‌عنوان باطل سحر بوده‌است.

خاصیت تعویذی این جام‌ها به جهت منقوش شدن آن‌ها به دو نوع مضامین تعویذی است: مضامین تعویذی در باورهای عامیانه که به جهت توجه به جایگاه عدد چهل، اعداد و حروف ابجد و نشانه‌هایی از علم نجوم و طالع‌بینی بوده، برای فتح و گشایش و به‌طور غیرمستقیم یمن، برکت و باروری را طلب می‌کردند. مضامین شیعی نیز در قالب آیات و ادعیه قرآنی و اسامی مقدسه در جام‌های چهل کلید نمود یافته‌است. تمامی آیات و سوره‌های حک شده بر روی ظروف پناه‌جوینده و محافظت‌کننده یا عبارات ادعیه و اسامی مقدس خداوند و ائمه برای توسل و تمسک در جهت پیشگیری از بیماری و حفظ سلامتی بوده‌اند. در برخی از جام‌ها استمداد از خداوند به توسل به اسامی ائمه تبدیل شده‌است و این امر بازتابی از تأثیر مذهب شیعه در دوره صفوی بوده‌است. به‌طورکلی می‌توان گفت تمامی جام‌ها برای دفع چشم‌زخم و ابطال سحر و جادو مورد استفاده بوده و جهت این مهم کتیبه‌های قرآنی بیشترین سهم از عبارات تعویذی را داشته؛ همچنین کلیدهای منقوش به ادعیه و آیات متصل به جام‌ها منجر به فتح و گشایش در امور بوده‌اند. نکته مهم آن‌که در مضامین تعویذی جام چهل کلید باورهای عامیانه با مضامین شیعی پیوند خورده، گاه مکمل یکدیگر بوده و گاه جدایی ناپذیرند. جام‌های چهل کلید با نماد پنجه امروزه نیز به‌عنوان کاسه آبخوری در حرم امامان و امامزادگان مورد استفاده بوده و بیش از کاربرد تعویذی، بازتابی از مضامین شیعی و جنبه تبرک دارند.

۶- پی‌نوشت

1 Talisman: معادل واژه طلسم:

۲ چهار سوره عبارتند از: سوره‌های ناس، فلق، کافرون، اخلاص

۷- منابع و ماخذ

- احسانی، محمد تقی. (۱۳۹۱). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران. تهران: علمی و فرهنگی.
- اسدیان، محمد. (۱۳۹۹). آداب و آیین‌های گذر. تهران: انتشارات هنوز.
- اسدیان‌خرم‌آبادی، محمد و دیگران. (۱۳۵۸). باورها و دانسته‌ها در لرستان و ایلام. ج ۱، تهران: مرکز مردم‌شناسی وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- افروغ، محمد و نوروزی‌طلب، علیرضا. (۱۳۸۹). هویت اسلامی - ایرانی در فلزکاری عصر صفوی: با تأکید بر کتیبه‌های موجود بر آثار فلزی. فصلنامه مطالعات ملی، سال ۱۱، شماره ۴، ۱۰۰-۷۳.
- افوخته‌ای نظری، محمود. (۱۳۷۳). نقاوه‌الاثار فی ذکر الاخیار در تاریخ صفویه به اهتمام احسان اشراقی. تهران: علمی و فرهنگی.
- بلوکباشی، علی. (۱۳۸۱). باطل سحر. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۱، مرکز دانشنامه جهان اسلام.
- تاولی، پرویز. (۱۳۸۵). طلسم. گرافیک سنتی ایران، تهران: بنگاه.
- داندلسن، بس‌آلن. (۱۳۹۹). اسفند وحشی: پژوهشی درباره سحر و جادو در فرهنگ عامه ایران (ترجمه ابوالقاسم سری). تهران: نشر فرهنگ جاوید.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رازی، فخرالدین. (۱۴۰۲.ق). التفسیر الکبیر. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- رحمانیان، داریوش و حاتمی، علی. (۱۳۹۱). سحر و جادو، طلسم و زنان در عصر قاجار. تاریخی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی سال سوم.
- سیوری، راجر. (۱۳۷۲). ایران عصر صفویه (ترجمه کامبیز عزیزی). ج چهارم، تهران: نشر مرکز.
- شریعت‌زاده، علی‌اصغر. (۱۳۷۱). فرهنگ مردم شاهرود. ناشر: مؤلف.
- شکورزاده، ابراهیمی. (۱۳۶۳). عقاید و رسوم مردم خراسان. تهران: سروش.
- شهری‌باف، جعفر. (۱۳۸۱). طهران قدیم. تهران: معین.

عربستانی، مهرداد. (۱۳۸۷). تعویذ. دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱۵، تهران: مرکز دانشنامه جهان اسلام. عمونین، فروغ و بلخاری قهی، حسن و آزند، یعقوب. (۱۳۹۹). مضامین شیعی در کاسه‌های فلزی دوره صفوی. فصلنامه شیعه‌شناسی، سال ۱، شماره ۷۲، ۱۳۷-۱۶۴.

فریزر، جیمز جورج. (۱۳۸۶). شاخه زرین (ترجمه کاظم فیروزمند). تهران: نشر آگاه. کولیوررایس، کلارا. (۱۳۶۶). زنان ایرانی و راه و رسم آنان (ترجمه اسدالله آزاد). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی. مادیسون، فرانسیس و ساواژ اسمیت، امیلی. (۱۳۸۷). ابزار آلات علمی (ترجمه غلام‌حسین علی‌مازندرانی). جلد ۱۱ از مجموعه هنر اسلامی، گردآوری ناصر خلیلی، تهران: کارنگ.

موسی پور، ابراهیم. (۱۳۸۷). دوازده + یک: سیزده پژوهش درباره طلسم تعویذ و جادو. تهران: نشر کتاب.

نجفی، ابوالحسن. (۱۳۹۹). فرهنگ فارسی عامیانه. تهران: نیلوفر.

نسخه خطی امان‌البلیه. ش ۶۶۵/ف. کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

هدایت، صادق. (۱۳۱۲). نیرنگستان. تهران: انتشارات جاویدان.

Melikoff, I., (1993) *Uyur idik uyardilar Alevilik-Bektasilik arastırmalar1. Tercume: Turan Alptekin, Istanbul, Cem Yayınevi*

Melvin-Koushki, M., (2020) "Is (Islamic) Occult Science Science?" *Technology and Science*, Vol.2, no 18.

Savage-Smith, E. & Smith, M. B., (2004). *Magic and Divination in early Islam, USA*, Ashgate.

Shaked, S & Naveh, J., (1987). *Bowls Magic & Amulets, Aramaic Incantation of Late Antiquity*, Magness Press.